

Zeman László Visszalapozások. Válogatott tanulmányok és ismertetések. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2008, 264 p.

A *Visszalapozások* című könyv sorrendben első két tanulmánya – írja Zeman – „a líra vonzatai mint bevezető a teoretikus tájékozódást és a verses forma mibenlétét vázolja, František Miko stílusfelfogását követőleg, kialakítva terminológiai szedétét. Az Epikai összetevő a lírában és a fordíthatóság kérdéseként átvétellel együtt megadják a továbbiakban tárgyaltnak premisszáit.” (5. p.) Aligha lehetne szabatosabban és pontosabban meghatározni a két említett tanulmány helyét és funkcióját Zeman László *Visszalapozások* című kötetében.

Akár ezen a szálon is elindulhatnánk a könyv bemutatását illetően, hogy megkíséreljük végül megválaszolni, mi lehet e premisszák konklúziója – ma. E konklúzió, visszalapozva a „szoros olvasással” áttanulmányozott kötetben, annak polifóniájában, többszólamúságában ragadható meg. Egyik rétege Zeman filológusi: nyelv- és irodalomtudósi alapállásában gyökerezik, egy másik pedig regionális orientációjában.

Szerzőnk filológusi alapállásának meghatározó jegye a František Miko esztétikai-stilisztikai kifejezőértékek kategóriarendszerének érvényesítése. Az elmélet alapvető tételei: a líra lefordíthatatlan, pontosabban belőle csak annyi átültethető célnyelvre, amennyi benne az epika. Ugyanakkor immanens tulajdonsága, hogy igényli a más nemzeti nyelvekkel való összevetést, fordítást. „Amit a kérdéskörben felhoztunk, végül is mind triviális, és evidens tényként ismert, illetve mint a szaknyelvi szövegnek, a köznyelvnek és az epikainak a fordíthatóságát és mint a költőinek-lírainak a lefordíthatatlanságát tartjuk számon.” (71. p.)

Zeman László könyvének feszítávja a szigorúan tudományos szűkebb értelemben vett elméleti-filológiai tanulmányoktól a könnyebb műfajt képviselő könyvismertetésig terjed. A két szélső pontot a kötet már említett nyitó fejezetei, ill. a *töredékről és az egészből* című írások képviselik. Ennek ellenére koherens a

könyv, s benne csak látszólag vannak „lazulások”. A koherencia egyik, szöveggrammatikai szinten megragadható jegye Zeman terminológiai hálója. Annak ellenére, hogy a nyelv szükségszerűen terhelt-pregnáns, a szerző nem egyszer él bravúros ráfogással is. Tulajdonképpen e kettősségből alakul ki sajátos esszé-iztikus stílusa.

A koherencia másik szerves összetevője a téma, amelynek egyik központi fogalma az értékmentés, -felmutatás, ugyanakkor irányulás-irányadás. A téma a következő bináris oppozíciók köré rendeződik: a líra és az epika mibenléte, egymásra vonatkoztatása, s mindennek folyamánként a stílus kérdései; a fordítás-fordíthatóság; oktatás-oktathatóság, s ennek kulcsfogalmaként a szöveggözpontúság. E tekintetben napjaink számára vitathatatlanul időszerű a kötet *Modern költészet az oktatásban* fejezete. Noha ezen írás elsődleges célja a modern irodalom: epika és líra implementálása a tananyagba (Zeman útmutatása e tekintetben is figyelemre méltó), az írásban a „primer” irodalom, maga a műalkotás is sajátos fénytörésben csillámlik át. Az epika oktatásával kapcsolatban például Georg Britling: *Testvérgyilkosság a Holtágban (Brudermord im Altwaser)*, a líra tekintetében pedig például Paul Celan: *Halálfüge* (mikro)elemzéseire gondolunk. Zeman szerint: „Az illusztrálás céljából elmondottak talán elégségesen szemléltetik ez esetben is, mennyire fontos a nyelv, a stílus vizsgálata (a tanulót kiszolgáltatók a szövegnek). A modern elbeszélésben (legalábbis bizonyos fajtájában) a nyelvi forma majdnem annyira elsődleges, mint a lírában. A közvetlen forma, a felszíni szerkezet (szöveg) és a háttériség (*ontológiai jelentés*), a szűkszavúság és a ki nem fejtett közti feszültség túlvisz a szövegben, továbbgondolásra, értelmezésre kényszerít, és maradandó olvasmányélményt nyújt. S ha a tömörség jegyében mindevel kapcsolatban máshonnan vett címkével csupán arra utalunk, hogy a költészet *szimbolikus tett*, felvetetük a tanuló és a mű ütköztetésének didaktikai kérdéskörét, az utolsó tételeket is beleértve.” (134–135. p.)

A szövegben természetesen sok háttérismeretet igénylő rész, egyéb előismerettel kiegészíthető közlés van. Ezen háttérismeretek hiánya jócskán megnehezíti az olvasó szövegbefogadását. Zeman implicit közlése tulaj-

donképpen szintén hagyomány; az esszéisztikus kifejezőmód hagyománya. A „hagyomány” tehát nemcsak a „klasszikus” értékálló témák választásában nyilvánul meg, hanem a kifejezőmódban is.

A 20. század második felében az irodalomés a nyelvtudományban felbukkanó, egymást váltó, de sokban egymásra reflektáló és némely mozzanatában egymást szintetizáló strukturalista, szemiotikai, szövegtani, pragmatikai és kognitív fordulat hatására a műalkotások megközelítésének több új szempontja is felmerül. Zeman megteremtí ezek szintézisét, jellemző rá, hogy felveti a különféle megközelítésmódok kínálta lehetőségeket, ugyanakkor minden elemzésének az a célja, hogy a nyelvészeti és az irodalmi felfogásokat egymásra vetítse, egymásba játssza.

A műalkotás születését középpontba állító megközelítések között szerepel a tényfeltárás, a szellemtörténet és a genetikus elemzés. A 20. század hozta magával az irodalmi műalkotást középpontba állító megközelítésmódokat, a fenomenológiát és a strukturalizmust. A nyelvészet leginkább itt kapcsolódott be az irodalmi folyamat elemzésébe, különösen az akusztikus, a szókészleti és a grammatikai jelenségek, a kompozíció, majd pedig a metaforikus és a metonimikus ismétlődés vizsgálatában.

Az 1930-es években induló strukturális, szövegtani, szemiotikai, az 1960-as években elterjedő pragmatikai, majd az 1990-es években kiteljesedő kognitív fordulattal a nyelvtudomány megközelítései, nézőpontjai is tágultak, sőt, területe tovább bővült. Jogos föltenni a kérdést, hogy ezek a megközelítésmódok milyen újdonságot hoztak a műalkotások megközelítésében. Másképpen szólva: Mit adhat a nyelvtudomány az irodalomtudománynak? Érdekes e kérdést végiggondolni jelen kötetünk olvasása közben is. (Kifejtésére itt nem vállalkozhatunk.) Mukařovský az irodalomtudományban, elsősorban a verstanban olyan tudományos elemzésre törekedett, amelyet a kortárs fonológia adhat. A fenomenológiai mondatfogalom helyét saját előadásában kísérelte meg tisztázni.

Zeman László tanulmányait illetően megállapíthatjuk, hogy szövegeinek egyik feltűnő jellegzetessége maga a stílus. Egyik írása sem könnyű olvasmány. Valamennyit a „tudomá-

nyos esszéstílus” jellemzi. Ez a kifejezőmód azonban még a tudományos esszéstíluson belül is sajátos. Ugyanakkor elvitathatatlan jellemzője a szigorú értelemben vett tudományosság, főleg a kötet első néhány tanulmányát illetően, amelyek megkülönböztetett helyet foglalnak el az életműben. Zeman implicit, ha tetszik időnként „szikár” kifejezőmódja tulajdonképpen az eperjesi Kollégium „áthagyományozódásának” köszönhetően él tovább. A Kollégiumnak a klasszikus nyelvek oktatására fektetett súlyát érzékelteti. Zeman László megfogalmazásában: Eperjes történelmének, műveltségének és humán hagyományainak egyik meghatározó tényezője az együttélés és többnyelvűség; ezzel válik a magyarságtudat sajátos elemévé, amelynek analógiája Erdélyt jellemzi (Kós Károly, Makkai). Ez a sajátos összmagyar kihatásban irányadó érték és vállalás. Dolgozatainkban e vonatkozásban főképpen a Kollégiumnak örökségére figyelünk, de ennél természetesen egyetemesebb. A jelenben is mindenmű kizárólagosságot és egyoldalúságot ellensúlyoz, és épp az európainak támasza. Magyar-szlovák viszonylatban az irodalom és a fordítás kölcsönösségének, a másik megismerésének módozataiban a múltban és ma is alig mellőzhető a jelentősége, az elszigetelődéssel szemben hat. A nyelvi és etnikai áthatóság természetes folyamánya.

Megkockáztatjuk, hogy a hagyomány az egyik kulcsszava egyáltalán ennek a kötetnek, amely szerzőnk negyedik könyve. A hagyomány nála tehát nemcsak a klasszikus témák választásában, az értékközvetítés határozott intenciójában, az azokhoz való ragaszkodásban nyilvánul meg, hanem a nyelvi stílusban is. Helyenként úgy tűnik, mintha az, amit olvassunk, egyszerre volna nyelvészeti és irodalomtudomány, egységes filológia – szerzőnk ebben követi a prágaiakat. „A nyelvről mint a »költészet forrásáról« meg kell még említeni, hogy nem pusztán a kifejezés eszköze, valamilyen tartalom többé-kevésbé alkalmas hordozója, hanem bizonyos értelemben a tartalom maga. Ez azt jelenti, hogy nemcsak a kifejezni kívánt téma keresi a megfelelő kifejezést, de ugyanúgy fordítva, a kifejezéshez használt nyelvi eszközök is meghatározzák a témát: ugyanaz a dolog két különböző szóval kifejezve nem is ugyanaz. Így aztán a látszólag csu-

pán a nyelv oldalát érintő mozzanatok, mint például egy versforma használata, kihatással lehetnek a nyelv jelentésrétegének legtávolabbi redőjére is. A jelentésnek, sőt a vers »tartalmának« nyelv által való meghatározottsága a lírában mutatkozik meg a legkendőzetlenebbül; a költészet modern elmélete ezért a lírát mint felette nyelvi művészetet határozza meg. S az irodalmi gyakorlatban is azt látjuk, hogy a költészet nyelvi eredményei általában a lírából erednek, s csak onnan vándorolnak át a regénybe és a novellába.” (Jan Mukařovský: *Szemiológia és esztétika*. Válogatott tanulmányok. Válogatta, az előszót és a kommentárokat írta: Benyovszky Krisztián. Pozsony, Kalligram, 2007, 90. p.)

A kötetbe iktatott szövegek általános vonása a tudományos stílusra jellemző nagyfokú nominalizáltság, a szövegbe dinamizmust „behozó” igés, igei származékú elemek rovására. (A tudományos stílus mint alapvető-elsődleges funkcionális stílus mibenlétéről, „kitevőinek-indikátorainak” jellemzőiről egyébként épp ő írt átfogó tanulmányt, funkcionális stilisztikai elméleti keretben, máig érvényes tételekkel. Noha Zeman ezzel is „bizonyította” a tudományos stílusbeli jártasságát, habitusához az esszéisztikus megközelítésmód áll közelebb. Az esszéisztikus stílus természetes velejárájaként szintén szembeötlő az ún. hapax legomenonok előfordulása, szavak és kifejezések más területről való átvétele [*kijegeceseedik, összetet 'geológiai rétegek együttese' stb.*], melyek mintegy terminologizálódtak a kontextusban.)

Zeman munkássága, irodalmi, nyelvészeti, kulturális elméleti beállítódása az általa sokat idézett néhai Rákos Péterével mutat közeli rokonságot. Mindez még elsősorban épp az említett esszéisztikusság kapcsán ötliek fel bennünk (vö. például Rákos Péter: *Nemzeti jelleg – a miénk és a másoké és Prágai őrvjárat* című műveit). A Rákos Péterrel való szellemi, beállítódásbeli rokonságot egyébként Zeman közvetlenül és közvetve is vállalja rá való tudományos (és személyes) hivatkozásaival. „Társadalmi, történeti, regionális és személyes metsződéseink Rákos Péterrel beszélgetéseink állandó elemei voltak, vagyis léteztek bizonyos rokoníthatóságok.” Arra, hogy mindez fordítva is elmondható, bizonyosságul szolgál Rákosnak Zemanról írt következő jellemzése

„(...) môj osobný typ je neúnavný a dôsledne zapálený vyznavač textu Ladislav Zeman” (személyes tippem a fáradhatatlan és következetes Zeman László, akinek a szöveg a hitvallása); lásd *Kritika a Kontext*, 2001, 1. 84. p.

Az egzakt tudományosságot mint alkalmazandó modellt az irodalomtudományban Rákos Péter nem pártolta. Rákos egyik „korrekciójára” Zeman is utal – lásd *Kassai és prágai őrvjárat*. In: Peter Juščák–Tibor Kočík, (szerk.): *Zaprisahaný nepriateľ diktatúr*. Zborník z medzinárodnej konferencie. Košice, 2003, 75–78. p.) Rákos ugyanis a két absurdumból, „hogy szöveg nincs” és, hogy „minden a szöveg” az irodalomban az elsőt előnyösebbnek véli. Miko pedig úgy látja, hogy a vizsgálatban olyan egzaktságra kell törekedni, amelyet az anyag lehetővé tesz.

Zeman László Miko (stílus)elméletét érvényesíti. Ezzel kapcsolatban óhatatlanul felmerül Miko s Zeman időszerűsége. Benyovszky Krisztián erről így vélekedik: „Miko stíluselméletének időszerűségét jelzi továbbá az összehasonlító stilisztika iránt megélnékült érdeklődés is, hisz Szabó Zoltán ez irányú kutatásokat szorgalmazó írásában olyan (inter)diszciplináris követelményeket, elemzési szempontokat, alkalmazási területeket jelöl, ki, melyeket Miko már 1976-ban, a *Štylové konfrontácie* című könyvében (nagyrészt) meg is valósított. Ebben a monográfiájában az eredeti szövegek és szlovák, cseh, illetve lengyel fordításaik összehasonlító elemzését végzi el, kiemelten az élőbeszéd, a beszélt nyelvi megszólalás irodalmi stilizációira koncentrálna, miközben bámulatos alapossággal és érzékenységgel tárja fel a fordítás által létrejövő stilisztikai változásokat, »kifejezésbeli« elmozdulásokat, csúszásokat a stílus legelemibb szintjén is.” (Benyovszky Krisztián: *Stílus, interpretáció, hatás*. In: Sándor Anna és Vörösi Ferenc [szerk.]: *Studia Artis Grammaticae et Litterarum*. Nyitra, 2004, 159. p.)

Zeman, könyvének egyik tanulmányát, a *Kitekintés az összehasonlító irodalomtudományra* címűt a következőképpen indítja: „Vannak könyvek, amelyeknek megjelenítése ismertetésüknek nem szab időbeli határt.” (208. p.) Az *ő Visszalapozások* című könyve is ezek közé tartozik.

Simon Szabolcs

Tóth Árpád: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. Pozsony, Kalligram, 2009, 264 p. /Pozsony város történetei./ Holec, Roman: Dinamitos történelem. A pozsonyi Dynamit Nobel vegyipari konzern a közép-európai történelem keresztútján 1873–1945. Pozsony, Kalligram, 2009, 160 p. /Pozsony város történetei./

Megtisztelő feladat, hogy a *Pozsony város történetei* sorozatban 2009-ben a Kalligram Kiadónál megjelent két könyvet bemutatathom. A rend kedvéért elmondom, hogy mi is ez a sorozat, bár feltételezem, hogy ezt majdnem mindenki tudja. Tehát: a *Pozsony város történetei* egy multikulturális, jellegzetesen közép-európai város múltjáról mesélnék, németek, magyarok, szlovákok, zsidók és más nemzetiségű pozsonyiak közös történelméről. A sorozat kötetei szlovákiai és magyarországi kutatók együttműködésében e város társadalom-, gazdaság-, politika- és kultúrtörténetének eddig kevésbé ismert területeit tárják fel új szempontok és források alapján.

A *Polgári stratégiák* című könyv, melynek alcíme: *Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*, magyarországi szerző, Tóth Árpád műve. Amint látjuk, a könyv aránylag rövid időszakkal foglalkozik, de azt több szempontból és részletesen feldolgozza.

A *Bevezetésből* megtudjuk, hogy a szerző arra keres magyarázatot, hogyan folyt le a modern kori társadalmi átalakulás és mivel magyarázható. A kutatás eddigi módszerei szerinte nem váltak be, ezért a szerző nem csak az általános érvényű vonásokat keresi, hanem az egyedi esetek intenzív elemzésével próbál közelebb jutni a történelmi folyamatok megértéséhez. A régebbi felfogás szerint a magyarországi városok polgárai konzervatív szemléletűek voltak, jogaikat akarták megvédeni, de ez így nem egészen igaz. A Pozsony történetével foglalkozó irodalom a szerző szerint azt mutatja, hogy a magyar és a szlovák történések nemigen működtek együtt.

A szóban forgó könyv szerint a kérdés az, hogy a jelzett időszakban Pozsony lakosai hogyan látták helyzetüket, és hogyan reagáltak a környező átalakuló világra. Az egykor élt személyek társadalmi helyzetéről megrajzol-

ható kép pontossága a fennmaradt forrásanyagtól függ, s ezért nehezíti a kutató munkáját, hogy Pozsony város levéltára több esztendő óta zárva van, úgyhogy más forrásokkal kell beérnie. A könyv végére érve a szerző arra akar választ kapni, hogy a pozsonyi családok milyen stratégiákat választottak, amikor egzisztenciális jellegű döntéseket hoztak. Fontos eszköz volt ehhez a gyermekek taníttatása, kiházasításuk és a migráció. A családi stratégiai döntések mögött demográfiai tényezők álltak, ezért elsősorban ezeket kell áttekinteni. A pozsonyi városiakok stratégiáira nem szolgálnak konkrét magyarázattal bizonyos általános történelmi tények. A szerző a mikrotörténelmi módszereket alkalmazza, de nem kizárólag, úgy lehetne mondani, hogy eklektikus módszert használ. Talán aránytalanságnak tűnik fel, hogy a polgárság vizsgálatánál mind a katolikus, mind az evangélikus családok előfordulnak, de a részletes vizsgálat az evangélikus családokra terjed ki. A pozsonyi evangélikus anyakönyvek jól tükrözik azt a tényt, hogy az evangélikus egyházhoz kötődő értelmiség a magyarországi társadalomstatisztika úttörőjének tekinthető. A római katolikusok társadalmi összetettebb volt, ennek oka, hogy az átmeneti rétegek (a polgári lakosságon kívül maradt személyek) nagyrészt az ő köreikhez tartoztak. Ami a korszakhatárokat illeti: II. József uralkodása alatt Pozsony város sokat veszített, míg 1765 és 1780 közt felemelkedés volt tapasztalható. Szól a szerző a nevek írásmódjáról is. Megállapítja, hogy ebben a korszakban már eltűnően van a hungarus tudat, neki viszont nem célja a nemzeti ébredés kutatása, úgyhogy a névhasználat csupán technikai kérdés. A bevezetés végén a szerző köszönetet mond mindazoknak, akik munkájában segítettek.

A következőkben röviden ismertetem az egyes fejezetek tartalmát.

A *reprodukció demográfiai feltételei* című fejezet azt vizsgálja, hogy a házassági életkor, illetve maga a házasságkötés ténye, a gyermekek születésének rendje, a szülők életkora, az özvegyek újránházasodásának esélyei hogyan függnek össze, és milyen döntési lehetőségeket tesznek elérhetővé a következő nemzedékre vonatkozólag. Első helyen a népességszámmal foglalkozik a szerző. Megállapítja, hogy a régi népesség-összeírás-

sok nem megbízhatók, de folyamatos növekedés volt Mária Terézia uralkodása idején, mikor a helytartói udvar (Albert tescheni herceg) volt Pozsonyban, és a városban a főúri építkezések folytak. Visszaesés tapasztalható 1804-ben, utána megint emelkedés következett. A lakosság számára hatással volt a rossz termés, a kolerajárvány (1830). Az országgyűlések idején sok volt az idegen. A népesség felekezeti és életkor szerinti megoszlását is ismerteti a szerző a hozzáférhető adatok alapján. Az anyakönyvek adnak alapot a születések, házasságkötések és halálozások feltárásához. A szerző a német evangélikus egyház adatait közli az 1780 és 1846 közti időszakokra vonatkozólag. Ebből kiderül, mikor több a születések száma a halálozások számánál, milyen időszakokra esik népességnövekedés. A katolikus egyházi adatok kevésbé áttekinthetők. A házassági adatokból kiderül, hogy aránylag sok volt az ún. vegyes házasság. A népesedés szerkezetét befolyásoló tényezőkre vonatkozólag a szerző ismerteti a módszert, amelyet alkalmaz. Ezt ő családrekonstrukciónak nevezi. 250 pozsonyi evangélikus család demográfiai történetét állította össze, a házasságtól az egyik fél haláláig, az élve született gyermekek születési és halálozási időpontját feltüntetve. A demográfiai adatokat az apa és a fiúgyermek meg a vök foglalkozására vonatkozó adatokkal egészíti ki a szerző. Vizsgálja tehát az ún. nupcialitást (a fiatal nők házasságkötését), az első házasság időpontját, a felnőttkori halálozásnak és a házasság időtartamának összefüggését, az újránházasságot, a házasság termékenységét, a csecsemő- és kisgyermekkorú halandóságot. Mindezt egyes családok adatainak ismertetésével mutatja be. Külön fejezetet szán a bevándorlásra. Főként azt taglalja, mennyiben jelentett a migráció utánpótlást, milyen mértékű volt a bevándorlás egyáltalán, s honnan és kik érkeztek.

A városi társadalom tagolódása című fejezet megállapítja, hogy a korabeli Pozsony „kiemelkedően differenciált foglalkozásszerkezetű város volt, magas fokon specializált kézműiparral”. A szerző a foglalkozásszerkezet alapvető kérdéseit vizsgálja, továbbá azt, mit értek a rangok és címek, és hogyan lehetett a ranglétrán feljebb jutni. Vizsgálja a foglalkozás és a megélhetés összefüggéseit, bemutatva több család esetében a rokonai kapcsolatokból

következő foglalkozásváltoztatásokat. A bemutatott anyag bizonyítja, hogy a szolga és napszámos, céhes és kontár kézműves, a vendéglátó és kereskedő foglalkozások közt – az ismertett életutak tanúsága szerint – könnyű volt az átjárás, és hogy a korabeli megélhetés igen sokszínű volt.

A következőkben a szerző figyelembe veszi a rendiség hatását is. A rendiség lehet horizontális, amennyiben azonos helyzetű emberek képeznek közös rendi csoportokat, viszont ezek a csoportok egymáshoz képest hierarchikus viszonyban vannak. Az egyes rendek belső heterogenitása nagymértékű; ezért az egyes csoportokhoz tartozó személyek viselkedése a döntő. A vizsgált jelenségek: a körön belüli és kívüli házasságok esélye, a taníttatás módja, a foglalkozások, jövedelemforrások presztízse. A szabad királyi városokban a rendi előjogok kevésbé érvényesültek. A szerző az egyes rendi csoportok arányát mutatja be a rendi címekkel együtt, és figyelmet szentel a nemesesség kérdésének is. Foglalkozik a polgárjog megszerzésével, ennek jelentőségével, a régebbi összeírásokkal, mindezt egyes családok sorsán ismertetve. A továbbiakban áttekinti a hatalmi pozíciókat, hogy világos legyen, milyen tisztségekbe hogyan lehetett felemelkedni. Ismerteti a szabad királyi város hatósági szerkezetét, a városi tisztségeket, a katolikusok és evangélikusok közti paritás elvét, példákkal illusztrálva. Az iskolázottság már elvárás bizonyos pozíciókhoz, továbbá előny a választott polgárság, és előtérbe kerül az egyesületi szerepvállalás. A szerző felsorolja a fontos pozsonyi egyesületeket, szerkezetüket, tisztségviselőiket, tagságuk összetételét is ismertetve.

A Társadalmi stratégiák című fejezet azt tárgyalja, milyen alapon döntöttek a társadalom felnőtt tagjai – a házasság, családapák – az utódaik egzisztenciális helyzetéről. A fiatal nemzedék státusának megválasztása a szülők, elsősorban az apa akaratától függ. Beleszólhat más tekintélyes családtag – pl. a keresztapa – is. A gyerekek sorsának az alakulásában az iskoláztatás, valamely mesterség kitanulása, a kiházásítás, illetve a helyben maradás vagy elvándorlás és a felekezeti határok megtartása vagy átlépése játszik szerepet.

A következő fejezet részletesen foglalkozik a felsőbb szintű oktatási intézményekkel és az

iskoláztatással. A szerző kiemeli, hogy Pozsony iskolaváros volt, sokszínű iskolai kínálattal. A sokféle oktatási intézmény bizonyos mértékig egymáshoz is kapcsolódott, az állami katolikus és az evangélikus iskolák nem különböztek lényegesen. Említi a szerző a pozsonyi katonai intézetet is. Vizsgálja a helyben lakó és a vidéki tanulók arányát és azt is, hogy az egyes családok gyermekei hány osztályt végeztek, és miért éppen annyit.

A *foglalkozási diverzifikáció és a kiházási-tás* című alfejezet számos család adatainak felhasználásával azt mutatja be, mennyire öröklődött az apák foglalkozása a fiúkra, illetve hogy milyen gyakran irányították a polgárok fiaikat más pályára. Figyelemmel kíséri a szerző a bevándorlottak helyzetét, a polgári jog megszerzését. Érdekes, hogy a polgári jog nem volt feltétlenül öröklhető. A foglalkozások közül leginkább a szőlőművelés öröklődött nemzedékeken keresztül. A bevándorlók nagy része szintén a családi iparágat vitte tovább. Az iparosok közt természetesen akadtak olyan családok, amelyek tudatosan egy magasabb státus felé terelték a fiatal nemzedéket. A Scherz család példáján mutatja be a szerző, hogy a nemesi címet is megszerzett családfő fiai közt van katonatiszt és lelkész, leányai orvoshoz, kancelláriai tisztviselőhöz, udvari ágenshez, táblabíróhoz mentek feleségül. A kereskedőnek tanított fiatalok csak harmadrészenek volt az apja maga is kereskedő, a többi kézműves mesterséget űzött. A kereskedők utódaiból azonban már nem lett iparos. A számos bemutatott család közt sok a bevándorló, és nevük német eredetre vall.

A *Pozsony a földrajzi térben: az elvándorlás szerepe* című fejezet a társadalmi stratégiák közé sorolja az elvándorlást is. Ennek okai: a többfiúgyermekes családból érvényesülési lehetőség híján legalább egy utód távozni kényszerült; a népes családok igyekeztek egy városok feletti hálózatot kialakítani; a rosszabb helyzetű városból egy jobb jövőt ígérő városba helyezik át tevékenységüket. A népes-ségszám időnkénti stagnálása arra is mutat, hogy adott korszakban a lakosság egy része elhagyta a várost. Az elvándorlók részben Kassára mentek, részben Pestre vagy Budára, esetleg még messzebb. A szerző a városok közti vándorlás jelenségét három család

(Tekusch, Birnstingel, Habermayer) migrációjának elemzésével mutatja be.

Az utolsó fejezet – *Kitekintés: egy nyitott városi társadalom felé* – összegezi a kutatások eredményeit. A polgárcsaládok, elsősorban az evangélikus familiák vizsgálata alapján kimondható, hogy a polgárság előtt nyílt egy mozgástér, melyben stratégiának minősíthető döntéseket hoztak. Az egyes esetek közt ugyan sok eltérés van, de általában érvényes következtetések is levonhatók. Először is: a korabeli polgárság élt a diverzifikálás eszközeivel; másodsorban: a városi polgárság nem elszigetelt egység, és bár helyhez kötött, képes nagyobb térben mozogni. A továbbiakban a szerző megmagyarázza a polgári szó jelentését, a polgári jog jelentőségét, a polgárosodás folyamatának egyes jellemzőit. Végül felsorolja, milyen feladatok várnak még a kutatókra.

A *Függelék* statisztikai anyagokat mutat be, és néhány pozsonyi család leszármazási táblázatát közli.

A könyv kiállítása szép, a mellékelt 24 kép jól egészíti ki a könyv tartalmát. A szöveg olvasmányos, sajtóhibákat nem találtam. Források, felhasznált irodalom, személynév- és helynévmutató.

A sok családnév közt kevés az ismerős.

A *Dinamitos történelem* című monográfia szerzője szlovák történész, Roman Holec, fordítója Szabó Mihály Gizella. A könyv alcíme: *A pozsonyi Dynamit Nobel vegyipari konszern a közép-európai történelem keresztútján 1873–1945.*

Az első fejezet – *A pozsonyi Dynamit Nobel vállalat az Osztrák–Magyar Monarchiában* – a gyár építésétől (1873) kezdve ismerteti a gyár sorsát az első világháborúig. Megtudjuk, ki és hol építette a gyárat, amely a Nobel-konzern tagja lett. A Nobel-társaságnak már volt gyára a Habsburg Birodalom területén, Zámkyban, de a pozsonyi gyárat nagyobbra tervezték. A gyártás 1875-ben indult meg. A város és a gyár együttműködött; az üzem Magyarországon volt, a vezetősége a Monarchia osztrák részén.

A szerző ismerteti a gyár hovatartozását a Dynamit Nobel-konzernen belül és a gyár nagyarányú fejlődését. Az 1885-ös budapesti országos kiállításon a gyár nagyon jól szerepelt. A szerző ismerteti a gyár modern technológiáját, a szállítási módokat. Megtudjuk, hogy a pozsonyi gyár részt vett a Nobel-társaság tengerentúli

befektetéseiben (Dél-Afrika); megismerjük a Philipp nagyvállalkozó család szerepét és a dél-afrikai gyár sorsát. Tudomást szerzünk az állami gazdasági nacionalizmus jellegéről. 1919-ig a gyár vezetése német kézben volt, a szerző beszámol az első igazgatótanács tagjairól, Nobel pozsonyi kapcsolatairól, a Philipp család és más vezetők szerepéről és az érdekszférába tartozó más gyárakról. Képet kapunk a gyár termékeiről, a vállalat épületeiről és egy kialakuló munkástelepről. Megismerjük a zsidó vállalkozók szerepét és a világháború hatását.

Az *első világháború* című fejezetből megtudjuk, milyen fellendülést hozott a háború a vegyipari vállalatoknak. A szerző felméri, hogyan fejlődött a dinamitgyár, milyen új létesítményekkel bővült, milyen újabb termékeket gyártott. Beszámol a gyártelep növekedéséről, a vízellátás megszervezéséről, a tőkefelhalmozásról, a gyár növekvő nyereségéről, a termelés fokozásáról. A Dynamit Nobel és az Apollo olajfinomító is magánüzem volt, de állami támogatásban részesültek. Szó esik más üzemeiről és ezek vezetőiről is; megismerjük a Dynamit Nobel igazgatóságát, a vezérigazgató díjazását. A vesztes háború aztán meghozta a nagy változást és az új problémákat.

A következő fejezet a Csehszlovák Köztársaság megalakulásával és a csehszlovák honosítással foglalkozik. A Monarchia széthullása és Pozsony megváltozott helyzete a Dynamit Nobel gyárnak sok gondot okozott. Szlovákia gazdaságilag gyengébb volt, mint az ún. történelmi országrészek. A dinamitgyár egy ideig ellenállási gócként szerepelt. A cseh ipar erős konkurenciája, a megszakadt kereskedelmi kapcsolatok nehezítették a gyár helyzetét. A Živnostenská banka szerepét is ismerteti a szerző, meg a pozsonyi gyár ellen irányuló érvelését. Magyarázatot kapunk a Dynamit Nobel elleni támadások okaira, és megismerjük az ún. honosítás folyamatát. A hazai tőke és részvények szerepéről és a nemzeti gazdaság építéséről is értesülünk. A Dynamit Nobel gyár igazgatója – Ervin Philipp – sok engedményre volt hajlandó, de bizonyos javaslatokat nem fogadott el. Rengeteg huzavona után a gyár a német és magyar tőkés tulajdonában maradt. 1923-ban aztán a cég végül teljesítette a honosítás feltételeit. Hogy miért csak akkor, annak okait a szerző megmagyarázza. Azt is megtudjuk, hogyan lett a pozsonyi DAG

(Dynamit AG vorm Alfred Nobel et Co) végül az IG Farbenindustrie része.

A *pozsonyi Dynamit Nobel a Csehszlovák Köztársaságban* című fejezet ismerteti a pozsonyi konszern egész vezetőségét, a gyár kiterjedését, termelését és alkalmazottai számát. Közben Semtínben épült egy új gyár, amellyel egyezkedtek. A dinamitgyár élelmi-szeripari termeléssel is próbálkozott. A csehszlovák cégek nitrogénhiánnyal küszködtek, a hadsereg is behozatalra szorult. Különböző zavarokat okozott a nemzeti szocializmus előretörése, mert Ausztriában akkor még (1933–1934) nem szívelték a náci érzelmű alkalmazottakat, s el is bocsátották őket, ami persze az IG Farben nagyvállalatnak nem tetszett.

A *Csehszlovák Köztársaság felbomlása, a vállalat és a tulajdonosok identitását érő kihívások* című fejezet végigkíséri azt a rengeteg bonyodalommal járó folyamatot, amely azzal végződött, hogy a pozsonyi dinamitgyár fokozatosan a német IG Farben egyre növekvő befolyása alá került. Megismerkedünk a politikai események és a zsidóellenes intézkedések következményeivel, egészen az önálló szlovák állam megalakulásáig.

A *Dynamit Nobel vállalat a német monopóliumok hálójában* című fejezet ismerteti a vállalat új helyzetét, a Német Birodalomhoz fűződő viszonyát, a német tanácsadók (beraterek) szerepét, a különféle német-szlovák egyezményeket, a káderpolitikát, a vállalat új vezetőit és szerkezeti felépítését. Részletesen bemutatja a szerző az igazgató, Heinrich Gattineau személyét. Megtudjuk, hogy Szlovákia nagymértékű bevonása a hadi gazdaságba nagyarányú fellendüléshez vezetett. Ugyanakkor a Dynamit vállalat igyekezett saját gazdasági érdekeit védeni a német beavatkozásokkal szemben. A német érdekeltség akkor már Bulgáriára is kiterjedt. A tőkeáramlás és a tőkekapcsolatok, a részvények megoszlása, a kőolaj-finomítóhoz fűződő kapcsolat, a bankok szerepe szinte már követhetetlen.

Az *„Új Európa” a pozsonyi Dynamit hálójában* című fejezet azt foglalja össze, hogy a pozsonyi Dynamit Nobel hány országban volt érdekelve. Megismerjük az IG Farben terjeszkedését, a különböző nagy cégek egymáshoz való viszonyát, a leányvállalatok hálózatát, a lehetséges konkurenciát, az egyesülési lehetőségeket, a cég kiterjedt hatáskörét (Balkán,

Románia, Magyar- és Horvátország), az ún. szindikátusi szerződést – amely a német és a magyar csoport közt állt fenn – és a bankok szerepét. A szerző részletezi Heinrich Gattineau igazgató meghatározó feladatkörét.

A *háborús konjunktúra és a bukás* című fejezet ismerteti a Dynamit Nobel gyár fellendülését, gyártási programját, a gyártott termékeket, azok értékesítését, költségeit, az érdekszférájába tartozó kereskedelmi társaságokat és más cégeket és ezeknek összefüggéseit. Említi a Vistra üzem megindítását, felszerelését és termelési volumenét. A mellékelt táblázatok áttekintést adnak a Dynamit Nobel gazdasági mutatóiról és forgalmáról. Végül részletesen beszámol a szerző a politikai hanyatlásról, ismerteti az amerikai légitámadást, mely tönkretette az Apollo kőolaj-finomítót, a téli kikötőt és egy csomó áruraktárt. Leírja a Dynamit Nobel gyár leszerelését, a berendezés, készletek, szállítóeszközök elszállítását, összefoglalja a front eseményeit.

Az *1945 – a bűnösség kérdése és az identitás újrakonstruálása* című fejezetből megtudjuk, hogy a háború után az IG Farben vezetőit a nemzetközi jog megsértésével vádolták meg (négy pontban). A vádlottak azzal védekeztek, hogy ők a német és az osztrák nyomás ellenére sokáig helyükön hagyták a nem árja tisztviselőket, és kártérítést adtak azoknak, akiket faji okok miatt kellett elbocsátani (végkielégítés stb.). A szerző idézi a Gattineau igazgató javára elhangzott mentő tanúvallomásokat. A nürnbergi bíróság megszüntette az IG Farbent, de a vezetőit valójában nem büntette, sőt végül fel is mentette. Szlovákiában pedig mindent a németekre kentek. A Dynamit Nobel cég valós történetét teljesen eltorzították, a szerző szerint azért, mert a cég sorsával szoros kapcsolatban álló emberek új identitást kerestek. A nemzeti vállalattá átminősített cég története teljességgel átíródott, és a vállalkozói rétegről, amely előbb meghatározta a gyár fejlődését, többé már szó sem esett.

Források, felhasznált irodalom.

Mayer Judit

Öllös László: Národná identita slobodného človeka. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, 2009, 156 p.

A nemzeti szabadság elvének tisztázása nemcsak a szabadság pozitív tartalma miatt fontos, hanem mert a nemzeti szabadság hiányával is számot kell vetnünk. Vizsgáljuk csak meg, melyek azok az érvek, amelyekre hivatkozva a nemzetállam elnyomja más nemzeti-ségű kisebbségeit. Sőt esetenként elűzésükre, deportálásukra is kész. Mindenekelőtt azért fontos az ilyen érvek számbavétele, mert az adott állam polgárai értékrendjének részévé válnak. S amint az lenni szokott, később több más formában jelennek meg a különféle helyzetekben.

De először tekintsük át a nemzetiségi elnyomást igazoló argumentumokat. Öllös László szerint logikus következtetésnek tűnik, hogy aki a nemzetiségi elnyomás elvét elfogadja, annak a nemzetiségi egyenlőtlenség elvére is rá kell bólintania. Méghozzá azzal érvelve, hogy az értékesebb érvényesül az értéktelenebbel szemben. Ez pedig igazságos és helyes társadalmi folyamat, hiszen lényegében véve a haladást szolgálja. Ám az értéket s értékességet olyan módon kell megformálniuk a nemzeti elnyomást alátámasztani kívánóknak, hogy az kizárja több nemzeti érték egyenrangúságát és egymás mellett létezését egyazon államban.

Öllös szerint a más nemzetiségűekkel szembeni harc éppen e logika miatt nem ér véget náluk, hanem sajátjaikra is kihat. A domináns nemzet tagjai közt is gyengíti a népszuverenitás értékrendjét, rombolva a közügyekről ésszerűen gondolkodni és róluk morálisan dönteni s cselekedni képes polgári érvényeket. Hatalmi eszközök használatát a nemzeti ellenségnek kikiáltottakkal szemben emiatt nem tekintik az emberi és polgári jogok elfogadhatatlan szűkítésének, hanem a nemzetarc szükséges eszközének tartják. Ha például embertársa az állam hivatalaiban tőle eltérően nem használhatja anyanyelvét, azt a többség nem tartja a másik ember nemzeti szabadsága túrhetetlen korlátozásának, hanem éppen fordítva, szabad anyanyelvhasználatát tekinti veszélyforrásnak, sőt olyan túrhetetlen követelésnek, amelyik saját nemzete szuverenitásának a korlátozására irányul.

A nemzetállamnak nemcsak nem kell, hanem nem is szabad nemzetileg egyenlőnek tekintenie a többségtől eltérő nemzetiségűeket. Öllös szerint ebben a világban a tiszta nemzetállam célján és a nemzeti harc elkerülhetetlenségének felfogásán túl nincsen állandó érték. Csak helyzetek vannak, amelyekben hatékonyabban vagy kevésbé hatékonyan számolható fel a nemzeti másság.

Ám a problémának van egy másik dimenziója is. Mi magunk. Mi vagyunk felelősek nemzeti szabadságunkért. Különös felelősség hárul e tekintetben az írástudókra. Az „értelmiségi” fogalma modern, és lényegileg európai fogalom. Az olyan embert jelöli, akiben három tulajdonság, képesség egyesül: a magas szakmai színvonal, az erkölcsi függetlenség és a társadalmi elkötelezettség. Az értelmiségi tehát a szellemi élet adott területén korának szintjén van. Döntéseiben mindekelőtt a szakszerűség vezérli, s ezért elsősorban saját lelkiismeretének felel, álláspontjai helyességéért vállalja a felelősséget a politikai hatalommal, illetve a közvéleményben uralkodó mézettekkel szemben is. Valamint fel emeli hangját, ha társadalmi visszasságot lát, és felelni igyekszik korának kihívásaira, mint-hogy tudja: a szakmai felkészültség felelőséggel is jár.

Az értelmiségi tehát mindenekelőtt saját álláspontjai helyességéért felel, akkor is, ha azok az adott pillanatban kellemetlenek. Gyakran az idő mutatja meg, hogy igaza volt-e, s ha igen, mennyiben. Egy értékhez azonban neki sincsen kulcsa: az igazsághoz. Az értelmiségi nem uralója az igazságnak, ő is tévedhet, de feltétlenül az igazság szabad szellemű keresője. Ám éppen az adja erejét, hogy a tévedés lehetőségének tudatában van, és emiatt követeli a szellem szabadságát. Tudja, csak a szabad gondolkodás, véleménycsere és kritika csökkentheti a tévedés esélyét. Ellenben a tévedhetetlenség hangoztatása biztos tévedést jelent. Az egyén nemzeti szabadságának elmélete pedig éppen a nemzeti tévedhetetlenség kritikája.

Öllös kötete remélhetőleg további vitákat vált ki. Hiszen az agresszív és ferde értékek megváltozásának éppen a vita a legfőbb eszköze. A vita hiánya, egyetlen nézet monopóliuma pedig csak a helyes értékeket tudja eltorzítani. Egy olyan országban, amelyikben a

nemzeti veszélyérzet élesztgetése szinte mindegyik választási kampány részévé vált, különösen fontosak az egyetemes értékrendre épülő érvek. Az olyan argumentumok, amelyek az embert mint olyat tekintik a morál és a politika hordozójának, hozzá viszonyítva ítélik meg az ilyen-olyan nemzetiségű embert. Errefelé ugyanis túl gyakran teszik ezt fordítva.

Végh László

Öllös László: Národná identita slobodného človeka. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, 2009, 156 p.

Öllös László könyve az egyén nemzeti szabadságát alapozza meg, de kifejti a nemzeti szabadság megvonásának állapotát is. Ám a nemzeti szabadság megtagadása az állam polgárainak egy részétől önmagában nem nyújt elégséges magyarázatot arra, hogy miért engedhető meg a más nemzetiségűek megfosztása emberi és polgári jogaiktól, elűzésük lakóhelyükről, megfosztásuk magántulajdonuktól. Századunk egyik nemzeti rákfenéje, az etnikai tisztogatás alátámasztásához erősebb érvek kelleneek.

Abban persze az etnikai tisztogatás hívei megegyeznek a puhább megoldásformákat előnybe helyezőkkel, hogy a nemzeti cél a tiszta nemzetállam. Amiben eltérnek, azok elsősorban az élethez, az állampolgársághoz, a mozgásszabadsághoz, a magántulajdonhoz való jog és a etnikailag tiszta nemzetállam közti viszony. Az etnikai tisztogatás hívei a nemzetállam megtisztítását mindezen emberi jogok fölé emelik, míg az asszimilációpártiak e jogok olyan érvényesülését tartják előrelőbbnek, amely még nem akadályozza a más nemzetiségűek beolvasztását. Tehát az emberi jogok olyan értelmezését tartják elfogadhatónak, amely nem vonatkozik az állam polgárainak nemzeti szabadságára és egyenlőségére, így a kérdés hatalmilag a többség uralma alatt marad. A nemzeti többség pedig a demokrácia többségi döntéshozatala révén korlátozhatja, lassíthatja, sőt vissza is fordíthatja a nemzeti kisebbség intézményeinek működését, a nemzeti életéhez szükséges jogok érvényesülését. Míg az etnikai tisztogatás hívei minden univerzális emberi érték fő-

lött állónak tartják saját megtisztított nemzet-államukat.

Az első esetben tehát elég David Hume vagy John Stuart Mill nemzetfelfogásához viszonyulnunk, és a nemzeti identitást olyan szenvedélyszerű állapotnak kell tartanunk, amelyből veszélyes az egynél több egyazon államban. A második esetben azonban Carl Schmidt vagy Sztálin nemzet- és államfelfogását kell szemügyre vennünk.

Egy fontos kérdés azonban nyitva maradt: hova soroljuk saját régióinkat? A Beneš-dekrétumok, az azonos állampolgársággal rendelkezők, sőt a magukat egyazon nemzethez sorolók világában is megjelennek a nemzeti intolerancia legkülönbébb formái. Vannak köztük olyanok, amelyek aránylag egyszerűen besorolhatók a két kategória valamelyikébe. Ugyanakkor olyan változattal is találkozunk, amelyik nem normatív alapon tesz különbséget köztük, hanem azt tartja igazolhatónak és egyben igazolandónak, hogy – kis államként – a nemzetközi hatalmi helyzettől függően használandó hol az egyik, hol pedig a másik. Ideológiájában változathatók a faji és nemzeti, geopolitikai elemek, kombinációjuk fő mércéje pedig az adott helyzethez mért hatékonyság.

Ehhez azonban a nemzeti identitás olyan felfogását kell preferálni, amely nem teszi lehetővé, hogy különféle nemzetiségűek egy politikai közösséget alkothassanak. A nemzeti önazonosságot tehát oly módon kell megjeleníteni annak mindegyik fontos elemében, mint az emberi önazonosság olyan szenvedélyszerű, az ősiségben gyökerező, az egyént uraló agresszív identitásformát, amely természetéből adódóan veszélyes más nemzetekre.

Az ilyen felfogás két fontos következményrel jár. S csak az egyik az állam hatalmi eszközeinek használata a többségétől eltérő nemzeti identitással szemben. A másik a többség nemzeti identitásának felhasználási módjai az adott politikai vagy politikai párt hatalmi céljaiért. Az efféle identitást ugyanis nyilvánvalóan természetének megfelelően kell használni, azaz a szenvedélyszerűségét kell befolyása alá vonnia a politikusnak. Megfelelő

ellenségképpel, ellenségképekkel kell folyamatosan táplálnia agresszivitásra való hajlandóságát, az ősiségnek nem a történelem egy fejlődési szakaszaként, hanem modernségellenességszerűen értelmezett, s mellesleg modern eszközökkel irracionális tét rituális világával lehet erősíteni a kötődést a nemzeti ellenséggel vívott harcot vezénylő vezetékhez.

E világ emberideálja ugyanis nem a kritikus, önálló értékrendű polgár, hanem a nemzeti szenvedélyekkel eltelt, politikailag irányított, indulatok által vezérelt személy. Az ő társadalomképe nem vizsgálódóan értékelő, hanem ideologikus, így könnyen mozgósítható bármely harcra minősített helyzetben az ellenségeknek deklaráltakkal szemben. Ideologikus képe a vele folytatott kommunikációt is megkönnyíti, célzásokat és kétértelmű üzeneteket is a várt módon értelmez, így vezetőinek nem kell vállalniuk az egyértelműség kül- és belpolitikai kockázatát.

Éppen ezért tűnnek oly gyakorta eszmeileg zavarosnak az ilyen orientációjú pártok és személyek különféle nemzeti helyzetekről folytatott vitái, amennyiben a nemzeti szabadság és egyenlőség mindenre vonatkozó egyetemesen érvényes normái alapján próbáljuk értelmezni azokat. Nézeteléréseik lényege ugyanis az eszközök optimális felhasználásának kérdése, nem pedig a nemzeti igazságosság. Így aztán bármilyen eszközökről szó lehet, s eszerint helyesnek és igaznak kell tartaniuk az állítást, hogy az elnyomó nemzet több, jobb, értékesebb az elnyomottnál, s éppen ezért van joga olyan kiváltságokra, amelyeket megtagadhat a másiktól. Ellen esetben az értéktelenebb juthatna érvényre, háttérbe szorítva az értékesebbet. Egyszerűen az emberi egyenlőséget felülírja a nemzeti egyenlőtlenység.

A polgárok nemzeti szabadságának kérdése a modern nemzetállam egyik alapvető alkotmányos kérdése. Különösen éles probléma ez a nacionalista legitimitációra is igényt tartó posztkommunista országok esetében.

Csanda Gábor